

JEVREJSKI KOSTIM – RAZVOJ I UTICAJI

Pored staništa, pokućstva, oruđa, oružja i raznih drugih predmeta za praktičnu upotrebu, poseban deo materijalne kulture jednog naroda predstavljen je i načinom njegovog odevanja i ukrašavanja. Kostim, kao etnička karakteristika, direktno je određen klimatskim uslovima, a posredno drugim vidovima važećeg kulturnog sistema. Osim elementarne zaštitne funkcije, odeća je uvek imala i statusni simbol – kroz nju su izražavana verska shvatanja, običajne i socijalne relacije, stepen prihvatanja spoljnih uticaja, kao i estetski ideali.

Sudeći prema arheološkim nalazima, sačuvanim reljefima i biblijskim svedočanstvima, jevrejska odeća starozavetne i talmudske epohe bila je jednostavna i nije se razlikovala od odeće okolnih naroda istog klimatskog pojasa.⁸⁰ Osnovne odevne predmete činili su: *simla* ili *salma*, *ezor* i *ketonet*.

Simla je bila dugačka, uglavnom pravougaona tkanina. Izgledala je kao običan pokrivač, koji su ljudi ogrtali ili obmotavali oko sebe. Nošena na taj način, *simla* je podsećala na rimski *palium*. Mogla se koristiti i kao ćebe, a antičkim Jevrejima je služila i kao „bošča”, za nošenje namirnica. Zbog svoje jednostavnosti i višestruke primene, *simla* je bila karakterističan element u odevanju većine bliskoistočnih naroda. *Ezor* je bila vrsta najprostije tkane haljine. Određeniji oblik imao je *ketonet*, koji je pravljen u vidu tunike (rimske), sa dugim ili kratkim rukavima. *Ketonet* je dopirao do ispod kolena ili do članaka, a pravljen je od vune, platna i ponekad, od kože.

Opšte uzev, vuna, platno i koža su bile tri jedine vrste materijala od kojih se izrađivala odeća. Žene su, takođe, nosile *simlu*, ali nije poznato u kojim su se sve detaljima razlikovali muški i ženski odevni predmeti. Nekih razlika je verovatno bilo, ako ne u obliku onda bar u načinu ukrašavanja. Prema biblijskim izvorima, žene su koristile ornamentisane materijale, šminkale su se i nosile određene komade nakita – najčešće minđuše, narukvice i prstenje.

Obuća (*nealim*, hebr. množina) biblijskih i talmudskih vremena je bila slična današnjim kožnim sandalama. Stariji oblik sandala je bio otvorenog

tipa, ali je zatim zamenjen zatvorenom mekom kožnom obućom u rimskom stilu, koja je bila nešto između sandala i mokasina i pokrivala je celo stopalo.

Jevrejski odevni i spoljni imidž imao je tri principijelna obeležja: rese – *cicit* (hebr.), posebno uređivanje kose – *peot* (hebr.) i zakonsku odredbu – *šatnez* (hebr.), koja je podrazumevala zabranu kombinovanja vune i platna. Pošto se ova zabrana nije odnosila na pravljenje sveštениčkih pojaseva niti na *cicit*, pretpostavlja se da nije imala verski već svetovni karakter neke vrste ranog, ekonomskog zakona, protiv nepotrebnog trošenja materijala.

Rese – *cicit* su stavljane na ugliove *simle*, a zatim i na ugliove drugih predmeta (ogrtača), uključujući i molitvene šalove, koji su se sukcesivno razvijali u odevnom stilu antičkih Jevreja. Mada su rese, kao odevni detalj, bile rasprostranjene u bliskoistočnom području, pa čak prihvaćene i u jednom kratkom periodu ranog hrišćanstva, ipak se u konačnom značenju vezuju za jevrejsku simboliku. Imajući funkciju simbola a ne ukrasa, *cicit je*, po *Talmudu*, bio obeležje jevrejstva, odnosno znak verske i etničke identifikacije. Izvorni način izrade obuhvatao je dva osnovna tipa resa – *cicit* koji je pravljen od tri niti (karakterističan za Filiistejce) i takozvani *gedilim* (hebr. množ.), pravljen u vidu konopčića sa nizovima čvorića, prvenstveno, zastupljen u asirskoj kulturi. (Prema nekim nalazima, pretpostavlja se da je *gedilim* označavao visok društveni položaj, a s tim u vezi, moguće je i da mu je pridavan izvestan magijski značaj.)

Pod posebnim uređivanjem kose, podrazumevali su se uvojcji – *peot* (hebr.) ili *pejes* (jidiš) – koji su se nosili pušteni, sa obe strane lica. *Peot* se može videti i danas kod Jevreja ortodoksnih, naročito hasidskih zajednica. Međutim, poreklo i izvorno značenje *peot* – a nije tačno utvrđeno, odnosno nema nikakvih dokaza da je to jevrejska specifičnost. U antičkom periodu, isti tip uređivanja kose sretao se i kod stanovništva Libije i Krita.

Za vreme persijske dominacije, od V do III veka pre n.e. tradicionalna bliskoistočna nošnja počinje da se razvija. Dotadašnji primitivni oblici odeće i jednostavan postupak sa tkaninom zamenjeni su šivenim odorama – nekom vrstom mantila sa rukavima, različitih dužina, zatim raznim kabanicama i ogrtačima. Uveden je određen model pantalona koje su, u stvari, bile jahaće pantalone, a uz njih su se obavezno počele da nose čizme ili kožne dokolenice – gležnjaci. Na glavi se nosila visoka kapa od čvrste, jake tkanine. Ovakav kostira je postao karakterističan za celokupno stanovništvo Persijske imperije, pa se skoro sigurno može smatrati i kostimom prilično brojne jevrejske zajednice pod persijskom vladavinom. Nemoguće je napraviti detaljnu rekonstrukciju odevnog stila jedne manjinske populacije, kao što je bila jevrejska u tom periodu rane dijaspore, ali nema razloga za sumnju da su se Jevreji generalno drugačije oblačili. Čak je vrlo verovatno da se opisani

kostim zadržao kod Jevreja i po završetku progonstva, odnosno pri povratku na teritoriju Palestine.

Tokom III veka pre n.e., silovit osvajački pohod starih Grka, na čelu sa Aleksandrom Makedonskim, završio se okupacijom Judeje i uspostavljanjem grčke vladavine za sledećih, skoro, dve stotine godina. U sukobu i prožimanju dva različita civilizacijska kompleksa, Jevreji su pod vlašću dinastija Ptolomeja, a još više Seleukida, bili izloženi upornim i snažnim grčkim uticajima na religijskom i kulturnom planu. Međutim, dok je osnovni religijsko-običajni okvir jevrejskog načina života ostao sačuvan, u drugim vidovima kulture, naročito materijalne, odigravale su se izvesne promene. Snažan grčki uticaj upravo se ogledao u nošnji koja je, bar kod viših društvenih slojeva, sasvim podlegla grčkom stilu. U tom smislu, reklo bi se da je brzina širenja grčkih „modnih trendova“ ipak oscilirala, kako između društvenih slojeva, tako i između mesta življenja. Čvrsta veza sa sopstvenom religijom i tradicijom, navodi na pretpostavku da je jevrejsko stanovništvo na teritoriji Palestine sporije prihvatilo grčki kostim kao simboli uklapanja u tuđi, spoljni imidž. Ovakav, kao i drugi vidovi grčke asimilacije bili su, na primer, neosporni kod Jevreja u Aleksandriji koja je, u to vreme, bila jedan od velikih klasičnih kulturnih centara i mesto neodoljivog grčkog uticaja. Međutim, kada su se Jevreji pod vodstvom lidera iz roda Hašmonejaca, konačno izborili protiv Grka i oslobodili njihove vladavine, grčki kostim je već bio opšteprihvaćen. To je bio dominantan odevni stil i u periodu pojave hrišćanstva. Takva nošnja se sastojala od tipične starogrčke tunike – *kolobijuma* – koja je bila krajnje jednostavna, dugačka, krojena iz jednog komada sa otvorima za glavu i ruke. Preko ove tunike nosila se neka vrsta ogrtača – *himation* – na čijim uglovima su, kod Jevreja, obavezno stajale *cicit* rese. Vrlo slična, mada naprednija varijanta *kolobijuma*, bila je tunika *dalmatika*, koja je imala mnogo sire, naglašenije rukave. Oba predmeta imala su, kao ukras, dve uzdužne vrpce – *klavi* – po jednu sa leve i desne strane, koje su se protezale celom dužinom tunika, od ramena do poruba. *Dalmatika* i *klavi* su bili tipični elementi nošnje u periodu ranog hrišćanstva.

Kada je reč, uopšte, o načinu odevanja kod Jevreja, relevantna činjenica koja ukazuje na poreklo i formiranje odevnih stilova u antičkim i ranohrišćanskim vremenima, jeste terminologija kojom se služe *Mišna*, *Midraš* i *Talmud* u opisivanju odeće.⁸¹ Nazivi odevnih predmeta su, uglavnom, grčkog, latinskog i iranskog porekla, a transkribovani na hebrejski jezik. Očigledno se radi o kostimografskom amalgamu iz kojeg je teško izdvojiti one elemente jevrejskog kostima koji bi se, sa sigurnošću, mogli označiti kao izvorni i sasvim originalni. Koegzistencija više različitih kulturnih sistema u klimatski ujednačenom arealu, kao i kontinuirane migracije stanovništva usled istorij-

skih okolnosti, prirodno su vodile ka prihvatanju stranih uticaja u odevanju. Jedan od primera takve mešavine odevnih stilova, pod uticajem aktuelnog okruženja, prikazan je na freskama sinagoge Dura Europosa iz III veka. Dura Europos je bio rimski, utvrđeni grad koji je imao svrhu granične odbrambene baze na reci Eufratu koji su, pre ekspanzije Rimljana, držali grčki osvajači. Sudeći po freskama, tu su se mešala sva tri odevna stila : grčki i rimski – koji su, po tipu, bili bliski, i iranski. Grčki i rimski su podrazumevali tuniku *dalmatiku* sa *klavijem*, *palijum* (ogrtač) i sandale, a iranski stil je predstavljen tunikom u kombinaciji sa pantalonama i čizmama ili cipelama. Ne može se tvrditi da su ovi stilovi bili, bukvalno, istovremeni, ali ta mogućnost nije isključena. (Ako jesu, to je u kulturološkom smislu, bio zaista zanimljiv prizor.)

Iako je pokrivalo za glavu bilo kog oblika – kapa, šešir, turban, i si – činilo značajan odevni elemenat u mnogim kulturama, počev od zaštitne, pa preko statusne funkcije, nema dovoljno podataka o tome da li su, i kako, jevrejski muškarci pokrivali glavu u antičkom periodu. I ako jesu, (s obzirom na klimu, verovatno jesu), koristili neku vrstu kape, nije poznato da li je njena uloga, između ostalog, imala statusno ili religijsko obeležje u to vreme. U kasnijim periodima, situacija će biti drugačija. Međutim, kod jevrejskih žena je pokrivanje glave, odnosno kose, bilo običajno i verski propisano još u dalekoj prošlosti. Za razliku od device, udata žena se nije mogla pojaviti u javnosti otkrivene kose. Običaj da udata Jevrejka nosi periku, ustanovljen je u talmudskoj epohi, ali nije bio vezan sa običajem da se žena, na dan svog venčanja, obrije do glave. Ova dva običaja se vremenski ne poklapaju. Nošenje perike je, u početku, imalo svrhu pokrivanja sopstvene kose, dok je drastičan obred brijanja glave uveden kasnije. Na kraju, ovaj postupak je zadržan samo kod ultraortodoksnih Jevreja. Pretpostavlja se da je obredno šišanje mlade do glave paganskog porekla, s obzirom daje praktikovano i u staroj Grčkoj gde se kosa posvećivala boginjama u cilju pridobijanja naklonosti. (Logično je potražiti osnovu određenog odnosa prema ljudskoj kosi u dubljem, zaboravljenom, paganskom sloju verovanja, po kojem se kosa povezuje sa snagom, energijom ili kakvom drugom odlikom ljudske ličnosti.)

Sastavni deo jevrejskog kostima činili su – *tefilin* – dve male kožne kutije na dugačkim tankim, kožnim kaiševima. U svakoj kutijici su se nalazila po četiri poglavlja iz *Tore*. Prilikom molitava, ovi specifični verski predmeti učvršćivali su se, pomoću kaišića, jedan na čelo, jedan na levu ruku. U talmudskim vremenima, učenjaci i rabini su ih nosili po ceo dan. (Ortodokсни Jevreji ih stavljaju i danas, za jutarnje molitve.)

Međutim, svakako prepoznatljiv deo jevrejskog kostima bio je i ostao *talit* ili *tales* – molitveni šal. Iako je *talit* predmet sa religijskim značenjem, pretpostavlja se da je njegovo poreklo bilo svetovno, odnosno da se razvio

iz vrste običnog odevnog predmeta, verovatno ogrtača *palijuma*. U talmudskim vremenima, *talit* je bio materijalni pojam vezan za mudraca, učenjaka, i nošen je preko jednostavne dugačke košulje *haluk* (hebr.), koja je pokrivala celo telo. *Talit* je, obavezno, imao rese – *cicit* – nad kojima su se svakodnevno izgovarali blagoslovi. Dakle, suštinski nosilac religijske simbolike bile su *cicit* – rese, dok je *talit* bio prateći objekat. U tom kontekstu *talit* je, vremenom, i sam dobio obeležje religijskog simbola. U konačnom obliku i značenju, *talit* se javlja kao molitveni šal koji ogrću verski punoletni muškarci pri svakoj molitvi, bilo redovnoj bilo u sastavu neke ceremonije. *Talit* je pravougaon, izrađuje se ili od vune ili od svile, i uvek je bele boje sa plavim ili crnim poprečnim prugama na oba kraja. Vuneni molitveni šalovi su obično većih razmera, a ponekad dosežu čak do članaka. Deo molitvenog šala koji se postavlja uz vrat, pokriven je *atarom* – vrstom trake koja se posebno izrađuje od zlatnih ili srebrnih niti i prišiva na šal. Prema nekim mišljenjima, *atara* je poreklom sefardski elemenat, kasnije opšteprihvaćen među s vim jevrejskim zajednicama. Na uglovima *talit a* nalaze se po četiri rese – *cicit*, u beloj ili plavoj boji. Manje važni detalji su bile neke vrste aplikacija za *talit*, kojima su popunjavani uglovi šala (iznad resa). Mogle su biti napravljene kao posebni, pri tom, vrlo dekorativni uglasti komadi, čija osnova je bila bordo, braonkaste ili ljubičaste boje, sa zlatnim ili srebrnim vezom, ali se češće javljaju u prostoj formi, iste boje i sastava kao što je *talit*.

Verovatno daje iz *talita*, kao osnovnog oblika, izveden takozvani *talit – katan* (mali *talit*, hebr.),⁸² simbolično nazvan i „četiri ugla”, koji se prvi put zvanično pominje u XIV veku. Oblik *talit – katana* je, takođe, pravougaon, s tim što je daleko manjih dimenzija i u sredini ima prorez za glavu. Na uglovima je postavljan *cicit*. *Talit – katan* je u upotrebi kod ortodoksnih Jevreja i predstavlja karakterističan religijski odevni predmet koji se nosi danju, ispod odeće, i to od malena.

Od specifičnih elemenata jevrejskog kostima iz antičkih i ranohrišćanskih vremena, savremeno doba dočekali su jedino *talit* i *kittel* (košulja za određene svetkovine, o čemu je bilo reči u odeljku o venčanju).

Eskalacijom islama u VII veku i vladavinom kalifa Omara II, pokrenuta je transformacija jevrejskog kostima, u skladu sa kulturnim uticajima dominantnog okruženja.⁸³ Od tada, postepeno i uz mnoge i česte varijacije, počinju da se uvode propisi o odevanju koji su imali svrhu da obeleže, odnosno vizuelno razdvoje nemuslimansko stanovništvo od muslimanskog. Distinkcija je postizana upotrebom određenih boja za nemuslimane, među kojima je najčešća bila žuta, kao i nekim odevnim detaljima.

Tokom IX veka, Jevrejima i hrišćanima su bili dozvoljeni ogrtači isključivo žute boje i pojasevi od upredenog kanapa. U tom periodu se prvi

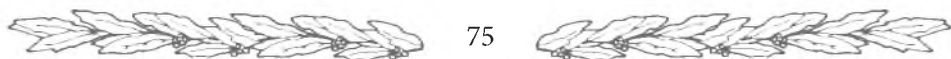
put pominje i direktno označavanje nemuslimanskog stanovništva pomoću neke vrste tekstilnih znakova – bolje rečeno oblikovanih žutih aplikacija koje su se, po dve, zašivale na spoljnu odeću. Što se tiče pokrivala za glavu koje je, u međuvremenu, postalo neraskidiv deo kostima, Jevrejima i drugim nemuslimanima bilo je dozvoljeno da nose turbane, ali isključivo u žutoj boji. Uz turban, među stanovništvom je bila veoma raširena i upotreba meke persijske kape, duguljastog oblika, pod nazivom – *kalansiva* – mada, opet, u određenoj boji. Nije bila zanemarena ni oprema za glavno „prevozno sredstvo” – konja. Nemuslimanski jahači su morali imati obeleženo sedlo, a uzengije od drveta.

Obeležavanje pripadnika druge vere i etnosa bilo je samo po sebi negativna pojava, ali su paranoične restrikcije egipatskog kalifa A1 Hakima u XI veku, prevazišle dotadašnje propise. U cilju zavaravanja neprijatelja, kalif je prvo naredio da celokupno nemuslimansko stanovništvo nosi crne turbane, kakve su tada nosili i muslimani. Međutim, naredba je ubrzo obuhvatila kompletnu odeću ... Svi nemuslimani su bili skroz odeveni u crno, pri čemu su Jevreji morali da nose oko vrata pločicu sa gravurom zlatnog teleta, a hrišćani masivan gvozdeni krst.

U sledeća tri veka, glavni verski i etnički pokazatelji odnosili su se na boje. Krajem XII veka, Jevreji, pa čak i oni koji su prihvatili islam, morali su da nose odeću plave boje, sa širokim i dugačkim rukavima, a umesto turbana, koristili su duge velove. Nešto kasnije, u periodu do XIV veka, plavom bojom su obeležavani hrišćani, crvenom Samarićani, dok je za Jevreje bila propisana žuta boja, a svi zajedno su morali da nose upletene pojaseve i tekstilne znakove. Za žene, osim propisane boje odeće u zavisnosti od verske pripadnosti, bila je propisana i kombinacija boja za cipele i to, crno – bela ili crno – crvena. Bitno je pomenuti da socijalno – politički tretman nemuslimanskog stanovništva nije bio ujednačen. Hrišćani su bili izloženi daleko oštrijim merama i pritiscima, dok je prema jevrejskom stanovništvu pokazivana izvesna tolerancija, što se odražavalo i na preciznost u primeni zakonskih propisa o odevanju, odnosno na sankcije u tom pogledu.

Nošenje turbana u odgovarajućim, propisanim bojama i veličinama, bilo je svima dozvoljeno. Pošto je turban ipak bio muhamedanski simbol, znatan deo pripadnika drugih vera radije je nosio persijsku *kalansivu*, koja je, vremenom, poprimila oblik visoke i četvrtaste kape.

Izvesna formalna diskriminacija prema Jevrejima u Persiji je, u XVI i XVII veku, manifestovana naredbom o nošenju filcanih šešira, koji su podsećali na robovske. Kasnije, sredinom XIX veka, nošnja je ujednačena bez obzira na veru. Zadržan je samo jedan propis po kojem su jevrejske žene bile obavezne da, u javnosti, nose crne, nikako bele velove.

Najbolji tretman u svakom pogledu i najveću toleranciju, uživali su Jevreji moćne Otomanske imperije.⁸⁴ Na povoljan status ukazivale su, između ostalog, i razne varijacije jevrejske nošnje, od kojih su se neke, sasvim slobodno razvijale i formirale u sopstvene odevne stilove. Osim uobičajenih odredbi o dozvoljenim bojama odevnih predmeta, od kojih je osnovna bila zabrana upotrebe zelene boje, širom Turske imperije nisu uvedene nikakve ponižavajuće restrikcije u odevanju nemuslimanskog stanovništva. S obzirom na migracije, svakako je postojala izvesna raznolikost odevnih stilova kod samih Jevreja pod turskom vlašću, i to u zavisnosti od njihovog porekla i kulturnog nasleđa. Sefardi, koji su se posle izгона sa Iberijskog poluostrva krajem XV veka, naselili na turskim teritorijama, imali su drugačiju nošnju od starosedelačkih, orijentalnih Jevreja. Pri tom su se i jedni i drugi razlikovali u odevanju od Aškenaza, kojih je, doduše u malom broju, takođe bilo u Turskoj. Nije bio isključen i eventualan, pojedinačan upliv evropskih elemenata u odeći (prema nekim podacima iz XVII veka, koji se odnose na ženski žaket šiven u struk i paspuliran krznom). Međutim, bez obzira na mešavinu evropskog, prvenstveno sefardskog kostima i domorodačkog, orijentalnog, sudeći prema opisima iz XVII i XVIII veka, odevanje većine Jevreja je bilo manje-više prilagođeno okruženju. Ako se izuzmu detalji i pravila o bojama, mnogi Jevreji su se u opštoj pojavi jedva mogli razlikovati od Turaka.

S obzirom na relativnu slobodu u oblačenju, sefardski došljaci su sredinom XVII veka nosili jednu vrstu španskog mekanog šešira sa naglašenim vrhom, koja ih je razlikovala od orijentalnih Jevreja sa turbanima. Istovremeno je bila zastupljena i kapa bez oboda, oko koje se, po želji, mogao savijati turban, što je već bilo sasvim blisko turskom stilu. Tokom XVIII veka, Jevreji su u velikoj meri pokazivali sklonost ka tamnim ili crnim bojama spoljne odeće – kaftana i jakni, a na glavi su nosili zanimljivo „kompromisno rešenje”: španski izduženi šešir oko kojeg su savijali turban, ali tako da vrh šešira štrči. Ti turbani su bili, mahom, ljubičaste boje, i ostali su karakteristični deo muškog jevrejskog kostima u Turskoj, sve do kraja XIX veka.

U poređenju sa ostalim delovima Otomanske imperije, izgleda da su u razvijanju sopstvenog odevnog stila bili najslobodniji Jevreji Soluna, bolje rečeno Jevrejke. Tokom XIX veka, žene su nosile odeću živih boja čiji se kvalitet kretao od štampanog pamučnog platna do svilenog brokata, već u zavisnosti od imovinskog stanja. Način oblačenja je bio slojevit. Nosile su dimije i po dva-tri komada gornje odeće, uključujući i dugački ogrtač, obično tamnocrvene boje sa krznenim pervazom, koji se koristio pri izlasku u javnost. Udate žene su uvek imale skupljenu kosu na potiljku, u nekoj vrsti mrežice koja je bila prikačena na kapu. Kapa je pokrivala teme glave i oko nje se savijala fina muslinska marama. U javnosti, veo se jeste nosio, ali lice nije

bilo pokrivano. Sama mrežica je, osim praktične, imala i ukrasnu funkciju s obzirom da su se u nju uplitala sjajne i lepe perlice. Velika pažnja, poklanjana ukrašavanju žene, ogledala se u naglašenoj upotrebi nakita koji je pospešivao opšti kolorit jevrejske nošnje u Solunu.

Sefardskim Jevrejima – rasprostranjenim u Srbiji, Makedoniji i Bosni pod turskom vladavinom⁸⁵ – date su nešto manje mogućnosti da puste mašti na volju u oblačenju i ukrašavanju. Kostim je bio ograničavan kako starim zabranama iz VII veka, tako i kasnijim, donetim u XVI veku fermanom sultana Murata IV. Mada je pritisak da se održi određeni imidž i obeleži nemuslimansko stanovništvo, vremenom počeo da popušta, ipak su Jevreji ovih južnoslovenskih zemalja bili odeveni po strožim pravilima nego u nekim drugim delovima Turske imperije, čak bližim Carigradu. (To, zapravo, nije bila ekskluzivna situacija. Tolerancija turskih vlasti prema materijalnoj kulturi nemuslimanskog življa srazmerno je opadala sa većom udaljenošću od vladarskog centra.)

Kao i drugde, nijedan odevni predmet nije smeo biti u zelenoj boji. Muški sefardski kostim sastojao se od: fesa, čakšira, pojasa, kratkog kaputa ili koporana, dugačkog kaputa i cipela, t j. papuča. Čakšire su bile specifičan model pantalona, širokih u gornjem delu oko kukova, sa karakterističnim spuštenim naborima između nogu (“spušteni tur”) i suženim nogavicama u delu ispod kolena. Čakšire su bile od vunelih ili lanenih tkanina, u crnoj boji, a dosezale su do članaka. Dugačak pojas, koji se više puta obmotavao oko struka, pridržavao je čakšire, i bio pravljen od svile, vune ili platna. Koporan je bio od čoje, kratak, do struka, sa širim dugim rukavima. Zakopčavao se napred pomoću sitnih dugmadi, postavljenih u nizu. Preko ove odeće, nosio se dugačak i otvoren kaput, širokih rukava i postavljen krznom (ukoliko je predviđen u sklopu zimske garderobe). Fes je bio simbol etničke, odnosno verske pripadnosti, a mogao je simbolizovati i profesionalni status. Fes je, takođe, pravljen od čoje. To je bila vrsta kape od čvrste tkanine, kružnog oblika, koja se u gornjem delu malo sužavala. Na nekim fesovima su postojale kićanke. Cipele, odnosno papuče pravljenе su od kože, bile su sasvim ravne i uz nogu. Interesantan model predstavljale su cipele – koje su se navlačile preko pomenute obuće. Po svom obliku one su, opet, više ličile na orijentalne papuče, s obzirom na to da su bile otvorene na peti, a zašiljene napred.

Sefardska žena je nosila specifičnu kapu – *tukado* ili *tukadu*, dugu košulju do članaka, atraktivnu anteriju i, zimi, bundu. *Tukadu* je bila čvrsto oblikovana kružna kapa, ne mnogo visoka i ukrašena niskama dukata, koji su se nazivali „frontera”. Pravljenа je najčešće od brokata, a na potiljku je imala duge crne rese, koje su imitirale, ispod kape, sakrivenu kosu žene. *Tukadu* se dugo održala, sve do početka XX veka. Relativno često je nošena i u kombina-

ciji sa građanskim načinom oblačenja, koji se širio kod sefardskih Jevrejki na prelazu XIX u XX vek. Do sebe, žena je oblačila dugu do članaka, meko tkanu košulju od platna, a preko nje anteriju. Anterija je, takođe, bila dugačka do članaka, krojena zvonasto i sa polukružnim izrezom oko vrata. Napred je bila otvorena celom dužinom. Anterija je imala duge rukave koji su, od lakata do zglobova sake, bili izrezani (otvoreni) sa unutrašnje strane ruku. Anterije su šivene, obično, od brokata i pliša, a ukrašavane su ukusnim vezovima. Na sličan način su se ukrašavale i poluduboke cipele (po formi podsećaju na današnje kratke čizmice, mada bez visokih štikli), koje su nosile sefardske gospode. Anterija je mogla biti u crnoj, crvenoj, ljubičastoj ili plavoj boji i, s obzirom na oblik i vez, delovala je veoma bogato i elegantno. Zimi se preko anterije oblačila bunda, širokih rukava i otvorena celom dužinom. Što se tiče nakita, kod sefardskih žena Srbije, Bosne i Makedonije, najpopularnije su bile minduše. Manje je zapaženo korišćenje drugih vrsta nakita (ogrlice, narukvice) što, naravno, ne znači da ih nije bilo.

Posebnu pažnju zaslužuju amuleti, prvenstveno karakteristični za Sefarde, čija je forma zasnovana na kombinaciji estetike i magije. Amuleti su bili, obično, u obliku priveska i fine izrade pa su, u tom smislu, delovali kao nakit. Međutim, njihova funkcija je bila magijska, isključivo zaštitna, što ukazuje na njihovo daleko, pagansko poreklo. Prema verovanju, amuleti su štitali od zlih sila i uroka i pomagali čoveku da postigne uspeh, da se izbori sa bolešću ili sa neprijateljima. U te svrhe, na amuletima su gravirani razni motivi – uglavnom jevrejski simboli (menora, Davidova zvezda, i sl.), ili citati iz svetih spisa, kao i određene kombinacije floralnih i drugih predstava.

U zapadnoj i srednjoj Evropi, tokom srednjeg veka, jevrejski kostim se razvijao u kontrastnoj situaciji, u svakom pogledu.⁸⁶ Dok je, s jedne strane, jevrejski način odevanja bio stilski usklađivan sa sredinom i pod njenim snažnim kulturnim uticajima, s druge strane ga je ta ista sredina ograničavala i obeležavala, kako bi bio odmah prepoznatljiv. Tako je, na primer, u XIII veku katolička crkva insistirala na razlikama u odevanju Jevreja i hrišćana, u XIV veku je aragonski vladar, Huan I, doneo zakon po kojem su Jevreji obavezni da nose dugačke ogrtače i žute tekstilne oznake, a u XV veku su zakoni o jevrejskom kostimu postali još precizniji. Zajedničko obeležje jevrejske odeće u srednjovekovnoj Španiji, Engleskoj i Francuskoj bio je žuti znak. U Nemačkoj, Jevreji nisu imali obavezu da nose pomenuti znak, ali su se vizuelno izdvajali od ostalog stanovništva, noseći karakteristične šešire koji su prosto nazivani „Judenhut“ (jevrejski šešir). „Judenhut“ je po obliku podsećao na persijsku *kalansivu* i verovatno je vodio poreklo od nje. Sličan tip šešira nosili su i Jevreji Poljske i Austrije.

Međutim, opšte obeležje jevrejskog srednjovekovnog kostima u zapadnoj i srednjoj Evropi, bio je prostran ogrtač sa kapuljačom – kojim se

čovjek mogao potpuno pokriti prilikom molitvi. Ovaj običaj potpunog pokrivanja, radi koncentrisanja na molitvu, potiče još iz talmudskih vremena. Vremenom, kapuljaču je zamenila beretka, koja je dugo bila u svakodnevnoj upotrebi. Kasnije, počinje da se nosi samo za odlazak u sinagogu.

Tokom XVII veka, ogrtač (kabanica) pod nazivom *sarbal*, postala je specifičan odevni predmet kod Jevreja širom Nemačke, Austrije, Mađarske i Švajcarske.⁸⁷ Poseban *sarbal*, koji se nosio za *Šabat*, bio je zanimljiv po tome što nije imao otvor za desnu ruku – da bi podsetio čoveka da se na praznik *Sabat* posveti duhovnom uzdizanju i molitvama i da ne vrši nikakav posao. Univerzalan detalj i u muškoj i u ženskoj nošnji, koji su Jevreji masovno prihvatili, bila je veoma nabrana kragna, koja je stajala uz vrat. Ovaj tip kragne nastao je još u srednjem veku i održao se veoma dugo. Isto je važno i za ženski, takozvani „kvadratni veo”, koji su Jevrejke nosile za *Šabat* i prilikom odlaska u sinagogu. To je bilo pokrivalo za celu glavu, sa dva ukružena, izdignuta platnena krila na temenu i sa dve plave pruge, kao obeležjem jevrejstva.

Jevreji se nisu naročito drugačije oblačili ni u XVIII veku. Muškarci su nosili crne ili tamne ogrtače, crne šešire i već opisane bele kragne. Ipak, pod uticajem sredine, mnogi su prihvatili i svilene kapute, pa i perike. Jedan od zapaženih običaja toga doba bio je da muškarci odlaze u sinagogu u papučama, čime su simbolično pokazivali da im se nikuda ne žuri, te da se u sinagogi osećaju kao kod kuće. „Kvadratni veo” je, konačno, počeo da gubi popularnost i sve više ga je potiskivala prijatnija ženska kapa sa širokim, čipkanim obodom. Žene su i dalje nosile ukočene nabrane okovratnike kao i muškarci, a preko haljina su, opet analogno, nosile tamne ili crne ogrtače. Za ukrašavanje su koristile zlatne čipke za glavu, srebrnaste pojaseve oko struka, nakit i slične dodatke.

U Nemačkoj se ovakav kostim zadržao za *Šabat* i tokom XIX veka. Međutim, u svakodnevnom oblačenju Jevreji su, kao i ostalo stanovništvo, prihvatili slobodniju varijantu u oblačenju. Muškarci su počeli da nose cipele sa srebrnim kopčama, bele ili crne svilene dokolenice, somotske pantalone, koje su se završavale ispod kolena, odnosno stezale srebrnom kopčom, prsluke u raznim bojama, frakove sa srebrnim dugmadima i zelene ogrtače, koji su se zakopčavali napred, jednom srebrnom kopčom. Okovratnik je bio i dalje aktuelan. Na glavi su nosili beretke, ispod kojih su se nalazile tipične jevrejske verske kapice (na temenu), poznate kao *kepele*. Zanimljivo je da je brada, koju su jevrejski muškarci kroz celu istoriju nosili, bila zanemarena u prvoj polovini XIX veka. Naročito su se brijali učeni ljudi. Ipak, od sredine XIX veka, brada se vraća u modu. Jevreji u Francuskoj oblačili su se slično kao i u Nemačkoj, a najslobodniji su bili Jevreji Holandije i Engleske. U slobodnom razvijanju stilova i potpunom uklapanju u lepotne ideale sredine, prednjačili su Sefardi. Takav trend je bio prisutan još u XVIII veku, tako da se Sefardi ovih

zapadnoevropskih zemalja tokom narednog veka nisu uopšte razlikovali od hrišćana. Promene su prihvatili i Aškenazi, ali uz manju fleksibilnost na tom polju. Teško su se odricali upadljivih, velikih brada i tamne, skromne odeće.

Karakteristični odevni predmeti nacionalne nošnje u Poljskoj i Rusiji bili su kaftan i šubara.⁸⁸ U istom stilu oblačili su se i Jevreji istočnoevropskih zemalja. Međutim, odevni predmeti kojima je, unekoliko, bio određen spoljni imidž jevrejskog stanovništva, bila su pokrivala za glavu: *kepele* ili *jarmulka* – polukružna kapica koja stoji na temenu glave, vrsta popularne šubare sa delovima za pokrivanje ušiju, koja je univerzalna u tom klimatskom području i poznata pod nazivom „ušanjka” (ruski termin), zatim visoka kapa, koja se izrađuje u kombinaciji krzna sa plišem – *spodik*, kao i kapa potpuno istog oblika, ali cela od samurovine – *kolpak*. Specifični za haside, bili su: svileni *kepele* – nazvan *mosalka* i krzneni šešir – *duhovni*, koji su nosili hasidski učenjaci. Po načinu oblačenja jevrejske žene su se, takođe, razlikovale od okoline, osim po nekim ukrasnim detaljima i pokrivalima za glavu. Na primer, karakteristične dekoracije za glavu i kosu, bile su čipkane kape, zatim vrpce od satena, svile ili somota, ukrašene vezom, koje su se vezivale oko glave. Te vrpce su, ponekad pravljene u vidu dijadema s perlama, a još raskošniji oblik je bila neka vrsta krunice opet sa perlama, a kod bogatijih gospođa i sa dragim kamenjem.

Iako se rabin, obično, u nekom odevnom detalju mogao razlikovati od ostalih članova zajednice, tradicionalna rabinska odora nikad nije postojala.⁸⁹ Kao što se jevrejski kostim, u opštem smislu, razvijao i menjao pod uticajima dominantnog kulturnog okruženja, tako se i rabinski odevni stil prilagođavao istim, aktuelnim uticajima. Aškenaska „tvrda linija” u spoljnoj pojavi, uslovia je jedino strogo poštovanje pokrivanja glave kod rabina, zatim nošenje brade i apsolutno odbacivanje perike dok je bila u modi. Sefardski rabini su, uglavnom, bili konvencionalno odeveni, odnosno u skladu sa svojom, a posredno i širom sredinom.

⁸⁰Alfred Rubens: A History of Jewish Costume, London 1967, str. 5-28.

⁸¹Ibid, str. 16.

⁸²Eugen Verber: Uvod u jevrejsku veru, Beograd 1993, str. 26.

⁸³Alfred Rubens: A History of Jewish Costume, London 1967, str. 32-39.

⁸⁴Ibid, str. 40-57.

⁸⁵Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Muzejski prostor, Zagreb 1988; poglavije dr Vidosava Nedomački: Odeća i nakit, str. 105.

⁸⁶Alfred Rubens: A History of Jewish Costume, London 1967, str. 91-124.

⁸⁷Ibid, str. 154-188.

⁸⁸Ibid, str. 125-144.

⁸⁹Ibid, str. 190-194.

